

„LITOS NAM SE RODILA ŠENICA...“

*o običaju pletenja žitne lutke zvane „kosa“
na zapadnom dijelu otoka Korčule*

Tonko Barčot
Državni arhiv u Dubrovniku
Arhivski sabirni centar Korčula-Lastovo
Mratin bb
HR-20275 Žrnovo
tonko.barcot@dad.hr

Primljeno: 2.9.2019.

UDK 398.3

Sažetak: Autor opisuje nekadašnji običaj pletenja žitne lutke zvane „kosa“ od posljednjeg snopa žita na oranici zapadnog dijela otoka Korčule. Ovaj običaj, niz sačuvanih žetelačkih pjesama, ali i konkretni podaci o proizvodnji žita do 20. st. na ovom dijelu otoka, govore o važnosti ove poljodjelske kulture za njegove žitelje. Autor je pokušao spomenuti običaj postaviti u kontekst, pozabaviti se s njegovom simbolikom i uopće približiti davno zaboravljenu tradiciju i obrasce života.

Ključne riječi: Zapadni dio otoka Korčule, žito, žetva, pletenje, žitna lutka „kosa“, ženski element

Foto: Dino Cetinaš

O važnosti proizvodnje žita na zapadnom dijelu otoka Korčule

Bez žita, temeljnog sastojka prehrane, nezamisliv je život, i nemoguć. Već Statut grada i otoka Korčule svjedoči o njegovoj važnosti, strogoj kontroli izvoza i nadzoru prodaje, ali i olakšavanju uvoza. Iz statutarnih odredbi jasno je da otok nije proizvodio dovoljno žita i da je svoje potrebe nadomještao uvozom iz Apulije i Sicilije, kao i da je vinogradarstvo značajnija gospodarska djelatnost (Foretić 1940: 290-293). Vinogradi su i u 19. st. pokrivali veći dio obradive zemlje na Korčuli, ali i na ostalim dalmatinskim otocima i u priobalju (Peričić 1993: 10, 32-33). Krški teren jednostavno nije omogućavao veće površine oranica, a uz slabiju kvalitetu zemlje otok nije mogao proizvesti veću količinu žita. Vino je imalo znatno veći gospodarski potencijal jer se na njemu zarađivalo, za razliku od žita čija je proizvodnja u Dalmaciji oduvijek bila deficitarna (Peričić 1993: 32). Tako su na Visu u prvoj polovici 19. st. oranice činile tek 0,6 % obradivih površina, a prema kraju istog stoljeća taj se udio i prepolovljuje (Peričić 1999: 70)! Na susjednom Hvaru u Starigradu (koji nam je naročito zanimljiv zbog Starogradskog polja), u 19. st. oranice su pokrivale šest puta manju površinu od one vinograda (Domazet 2011: 35). Na susjednom Pelješcu sredinom 19. st. površine oranica je bilo osam puta manje od one vinograda i maslina, dok je prinos žitarica bio izrazito loš (Ipšić 2013: 73, 87), tj. pšenica se gotovo u potpunosti uvozi. Na istočnom dijelu otoka Korčule stanovnici su živjeli uglavnom od obrta i pomorstva. Početkom 19. st. oranice su činile tek 8 % obradivih površina. Izuzev Pupnata, na tom dijelu otoka tada praktički nije niti bilo zabilježenog uroda žita (Oreb 2007: 18, 22, 24).

I na zapadnom dijelu otoka Korčule prednjače površine pod vinogradima, no ne u tolikim omjerima. Tako je početkom 19. st. zabilježeno 920 hektara oranica (27 % obradivih površina), odnosno dvostruko manje od površine vinograda (Oreb 2007: 22, 24). Blatsko polje najveće je kraško polje na istočnojadranskim otocima, a nije nezanemariva niti površina ostalih polja. Da niti proizvodnja žita nije zanemariva, svjedoči podatak kako je u 18. st. taj dio otoka znao s vlastitim prinosima zadovoljiti svoje cjelogodišnje potrebe žita (Dokoza 2009: 88). Godine 1837. na području Blata i Vele Luke zabilježen

je urod od 460,96 kvintala ječma i 307,13 kvintala pšenice. Za razliku od istočnog dijela, stanovnici na zapadnom dijelu Korčule bili su usmjereni na uzgoj vinove loze i žita (Oreb 2007: 18).

Za razliku od istočnog dijela, stanovnici na zapadnom dijelu Korčule bili su usmjereni na uzgoj vinove loze i žita. Da proizvodnja žita nije zanemariva, svjedoči podatak kako je u 18. st. taj dio otoka znao s vlastitim prinosima zadovoljiti svoje cjelogodišnje potrebe žita.

Kako je 19. st. odmicalo, omjer površina i prinosa se povećavao u korist vinove loze. S konjuktrom vinogradarstva 1870-ih i 1880-ih ta kultura doživljava ekspanziju. Znatna dio neobradivih šumskih površina obrađen je u terase zasađene s vinovom lozom. Istovremeno, u tom razdoblju dolazi do opadanja površine pod oranicama, no i dalje je riječ o nezanemarivoj površini na zapadnom dijelu otoka Korčule. Smanjenje površine oranica, a time i uroda, naročito će se nastaviti u 20. st. kada će loza zagospodariti na ravnom, tj. na oranicama. Kroz 20. st. proizvodnja žita na Korčuli je rapidno opadala, naročito poslije II. svjetskog rata. Posljednja žetva žita na Korčuli se obavila krajem 1970-ih. Tako su 1978. i 1979. zasijana tek po dva hektara zemlje (Statistički podaci općine Korčula 1980: 32), a početkom 1980-ih statistika nije zabilježila nikakvu površinu pod žitom (Statistički godišnjak Dalmacije 1986: 248-249).

Srpanj je lipanj

Žito se sijalo poslije Svih svetih, u mjesecu studenom, i to ne u redove, nego slobodno – „žitimice“ (Kazivanje I.O., 2018.), a u Blatskom polju koje je (do melioriranja polja i probijanja tunela do Bristve 1912.) veći dio godine bilo pod vodom, moglo se početi sijati tek od sredine travnja (Dokoza

2003: 123). Za razliku od dva različita termina sjetve, žanje se samo jednom u godini, na ljeto. I to, dakako, u *srpnju*, kako mu i sam naziv govori. No, „srpanj“ je na zapadnom dijelu otoka Korčule naziv za šesti, a ne sedmi mjesec („linščak“) koji je za mediteransko ljeto jednostavno već prekasno doba.¹ I stara luška poslovice kaže „Maž pomaže / po srpnja požanje!“ (Vučetić 1984: 55). Vruća ljetna klima ne daje mogućnost kasnije (jesenske) žetve niti za jare kulture, što znači da bi posijano žito na Blatskom polju sazrelo u tek pedeset dana (Dokoza 2003: 123). Iako se na prvu čini nemoguće, bilo je tako. Snaga sunca mogla je potaknuti ubrzani rast i zrenje, ali ga i u šestom mjesecu okončati.

Za razliku od dva različita termina sjetve, žanje se samo jednom u godini, na ljeto. I to, dakako, u srpnju, kako mu i sam naziv govori. No, „srpanj“ je na zapadnom dijelu otoka naziv za šesti, a ne sedmi mjesec („linščak“).

Želo se srpovima, i to po više dana. „Želi bi 4-5 dan, i ja bi ko mala žela s njima.“ (Kazivanje I.O, 2017.) Žito bi vezivali u „rukoveti“, prenosili ih do kuće „tonotima“² i do vršidbe slagali u „kopu“ (okrugli stog).³ Vršilo („vrilo se“) se na gumnima, „vijalo“ i „tribilo“, a u 20. st. u upotrebu ulazi posebna sprava vršalica.⁴

1 HAZU – Arhiv Odsjeka za etnologiju. Rukopisni arhiv Odbora za narodni život i običaje. Rukopis Marka Šeparovića Bogomoje „Hrvatski narodni običaji u Veloj Luci, I. dio (1934.-1936.), SZ 214, str. 48; HAZU – Arhiv Odsjeka za etnologiju. Rukopisni arhiv Odbora za narodni život i običaje. Rukopis Franka Cetinića Tale „Što se fatiga priko godišća, SZ 232, str. 1(3).

2 Arhiv Viteškog udruženja Kumpanjija – Blato. Spisi po tekućem broju – upitnik Etnografskog muzeja u Zagrebu (upitnik ispunili P.S. Sardelić Bijok i dr. Franko Cetinić Tale), br. 14)XI – 1937., str. 3.

3 HAZU – Arhiv Odsjeka za etnologiju. Rukopisni arhiv Odbora za narodni život i običaje. Rukopis Marka Šeparovića Bogomoje „Hrvatski narodni običaji u Veloj Luci“, I. dio (1934.-1936.), SZ 214, str. 48.

4 Isto, str. 28.

U poslovima oko žetve uglavnom su radile žene. U tekstu „Pučka povijest Žrnova“ izričito je navedeno kako žanju isključivo i samo žene sa srpom.⁵ Izdvaja se predvodnica tzv. „postatica“, koja određuje ritam žetve, ali i predvodi pjesmu. U stihovima jedne od pjesama progovara se o njezinoj ulozi:

„Ti si Mare mlada postatica,
Ne goni jin dugo ni široko,
Nego mlade, kako hoću same
Ne kasni jin kasno na obide
Nit jih mori velikom vrućinom,
Nego u hlad, kada hoću same“.⁶

Da je ženski element s razlogom istaknut u žetvenim svečanostima, svjedoči i činjenica da su starogrčke Eleuzinske misterije, čiji su obredi uopće simbolizirali zemljoradnju, proticale u znaku božanske moći ženskoga te se isticala važnost uloge žena u obitelji i životu (Burkert 2007: 295).

Ipak, u Veloj Luci se sačuvao i naziv muškog ekvivalenta za postaticu - „kosbaš“⁷. U starom „Rječniku hrvatskog ili srpskog jezika“ pojam „kosabaša“ označava „čovjeka koji je starješina u kosaca“ (Budmani 1900: 355). Dakle, muškarci u žetvi ipak nisu bili isključeni. Pogotovo ne na obiteljskim gospodarstvima, na kojima u žetvi sudjeluje čitava obitelj.

Žetelačke narodne pjesme

Žetvu su, kao i neke druge godišnje poslove, pratile posebne pjesme. Istraživač naše narodne epike dr. Matija Murko zabilježio je početkom 1930-ih kako u Blatu žene za vrijeme žetve pjevaju starinske pjesme (Gjivoje 1968: 239). A još prije,

5 Opatski arhiv u Korčuli. Rukopis „Pučka povijest Žrnova“ (193?), str. 9.

6 HAZU - Arhiv Odsjeka za etnologiju. Rukopisna kolekcija usmenih pjesama. Rukopis Ivana Žuvele „Narodne pjesme junačke i žetelačke“, MH 65, 1892., str. 19. Postoji i druga verzija ove pjesme kod: HAZU – Arhiv Odsjeka za etnologiju. Rukopisni arhiv Odbora za narodni život i običaje. Rukopis Marka Šeparovića Bogomoje „Hrvatski narodni običaji u Veloj Luci“, III. dio (1934.-1936.), SZ 214, str. 25.

7 HAZU - Arhiv Odsjeka za etnologiju. Rukopisna kolekcija usmenih pjesama. Rukopis Ivana Žuvele „Narodne pjesme junačke i žetelačke“, MH 65, 1892., str. 19.

1892., pravnik Ivan Žuvela (Treće?) zabilježio je pet žetelačkih pjesama u desetercu iz Vele Luke. Kazivale su mu ih Jera Mirošević, Frana Žuvela rođ. Cetinić i Mara Oreb. Te i druge narodne „junačke“ pjesme uputio je bio tajniku Matice hrvatske Ivanu Kostrenčiću za objavu, što se po mojem saznanju nije ostvarilo. Dandanas se čuvaju u Arhivu Odsjeka za etnologiju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu.

Godine 1892. pravnik Ivan Žuvela zabilježio je 5 žetelačkih pjesama u desetercu iz Vele Luke. Pjevale su ih žene, žetelice. Započela bi postatica, predvodnica, a ostale bi žetelice zaredale.

Kao što je i sam Žuvela primijetio, žetelačke pjesme obično su započinjale stihom: „Litos nam se rodila šenica“, a većinom su bile „ženske (lirske)“.⁸ Autor „Pučke povijesti Žrnova“ okvalificirao je tamošnje žetelačke pjesme kao „narodne ljubavne“.⁹ Pjevale su ih žene, žetelice. Započela bi postatica, predvodnica, a ostale bi žetelice zaredale. Jedna bi ispjevala dva ili četiri stiha, a druga bi odgovarala jednakim brojem stihova iste pjesme. Obično bi se po dvije ili četiri žetelice skupa zaredale pjevati stihove.¹⁰ U Žrnovu su žetelice pjevale u parovima.¹¹

Čini se da se u luškim pjesmama, koje prije svega progovaraju o ljubavi mladih, dosta toga može iščitati na simboličnoj, prenesenoj razini. Tako se u pjesmi koja pjeva o žetelici „Ivanovoj sele“ i gospodaru Novaku, tj. pohotnom gospodaru i mladoj žetelici koja se želi sačuvati, korištene sintagme „bili dvori“, „gore črne“, mogu shvatiti i

kao očuvanje/gubljenje djevičanstva. Pjesma „Kad je vedro sunce zapadalo“ govori o smrti Selima i njegovoj želji da mu majka njegovu nevjenčanu djevojku uda za brata i otkloni njezine kletve. Treća pjesma „Piše knjigu Zlatarić Ivane“ nije izravno vezana uz žetvu, ali se također pjevao pri žetvi.

Pravljenje žitne lutke zvane „kosa“

Najistaknutiji običaj kojim se okončava žetva pravljenje je žitne lutke. Ovaj se običaj spominje u nekoliko rukopisa, tekstova. Prvi ga Ivan Žuvela 1892. spominje u popratnom objašnjenju popisanih narodnih pjesama iz Vele Luke. Zapisao je kako se pri kraju žetve od starine prakticira običaj pletenja „kose“:

„Kosa se načini od klasja žitnog, proplete i cviećem, a zlatnim i srebrnim uresima nakiti, te naliči na ljudski lik ili bolje na gornji struk čovječjeg tiela“.¹²

Gjivoje u monografiji „Otok Korčula“ piše o „pletenci od klasova pšenice“, koju bi nakitili zlatom, prstenjem, brošom i kolajnom (Gjivoje 1969: 238).

Bogomoja sredinom 1930-ih također opisuje ovaj običaj smještajući ga „na sabati(n)nu (svršitak) od žetve“. On također spominje pojam „kosu“, koju djevojke „spletu od najvećih klasih i obuku je u vesticu od svilenog rubca“. Bogomoja navodi da djevojke među svoje pletenice nanižu „zlatne kolajne, reći(n)ne i kordu(n)ne (tanke lance od zlata)“.¹³ U blatskom etnografskom upitniku pletenje „kose“ smješta se isključivo na sabatinu. Kosu nazivaju „lutkom od klasja“.¹⁴ To klasje je pripadalo posljednjem žitnom snopu na samom kraju žetve, a kojeg bi se okitilo cvijećem i raznobojnim vrpcama (Belamarić 1982: 361-362). Upada u oko bogatstvo ukrasa s kojima se nipošto ne štedi i koji svjedoče značajnom trenutku i činu u godini.

8 Isto, str. 1.

9 Opatski arhiv u Korčuli. Rukopis „Pučka povijest Žrnova“ (193?), str. 9.

10 HAZU - Arhiv Odsjeka za etnologiju. Rukopisna kolekcija usmenih pjesama. Rukopis Ivana Žuvele „Narodne pjesme junačke i žetelačke“, MH 65, 1892., str. 19.

11 Opatski arhiv u Korčuli. Rukopis „Pučka povijest Žrnova“ (193?), str. 9.

12 HAZU - Arhiv Odsjeka za etnologiju. Rukopisna kolekcija usmenih pjesama. Rukopis Ivana Žuvele „Narodne pjesme junačke i žetelačke“, MH 65, 1892., str. 17-18.

13 HAZU - Arhiv Odsjeka za etnologiju. Rukopisni arhiv Odbora za narodni život i običaje. Rukopis Marka Šeparovića Bogomoje „Hrvatski narodni običaji u Veljoj Luci“, III. dio (1934.-1936.), SZ 214, str. 25.

14 Arhiv Viteškog udruženja Kumpanija - Blato. Spisi po tekućem broju - upitnik Etnografskog muzeja u Zagrebu (upitnik ispunili P.S. Sardelić Bijok i dr. Franko Cetinić Tale), br. 14)XI - 1937., str. 3.

Najistaknutiji običaj kojim se okončavala žetva pravljenje je žitne lutke zvane „kosa“. Ona bi se splela od klasja, proplela cvijećem i nakitila zlatnim i srebrnim uresima da naliči na gornji struk ljudskog tijela.

Slične paralele za žitnu lutku postoje posvuda u Europi. Isključivo se radi od posljednjeg žitnog snopa na polju kojeg nazivaju „žitna majka“, „žitna baba“ ili „žetvena / Velika majka“. U okolici nekadašnjeg njemačkog Danziga bi nakon što požanju zadnje klasje, načinili lutku koju su nazivali „žitna majka“ ili „žitna baba“. U pojedinim predjelima Holsteina posljednji snop bi odjenuli u žensku odjeću i nazvali ga „žitnom majkom“. U štajerskom okrugu Bruck pravila se također ženska lutka. I u saskom Westerhüsenu izradili bi žensku lutku, okitili je vrpcama i tkaninom. U Francuskoj su također radili lutku od posljednjeg snopa, obuku je u odijelo, uresu krunom i maramom. Zove se „Cerera“. I u Rusiji su zadnjem snopu davali ženski oblik, a i Bugari su od zadnjeg snopa radili lutku koju su zvali „žitna kraljica“ ili „žitna majka“. U Poljskoj su ga zvali „Baba“. I u nekim češkim krajevima „Baba“ se javlja kao ženska lutka s velikim slamnatim šeširom (Frazer 2002: 258-260, 262-263). U Srbiji se od posljednjeg žitnog snopa plela „Božja brada“ i uopće u mnogim krajevima Slavena, kod sve tri grane, veoma je značajan taj ritual u kojemu posljednji žitni snop ima obično antropomorfne nazive (Janičijević 1986: 210).

Uz žitnu lutku vezana su različita vjerovanja o vjenčanju. Ponegdje su se žena ili muškarac umatali u struče posljednjeg žitnog snopa. Kao što tvrdi Frazer, taj posljednji snop simbolizira duh žita (Frazer 2002: 261). Isto tako, uz lutku redovito se spominje i vijenac. U štajerskom okrugu Bruck pravio se i vijenac koji se stavljao na glavu najljepše djevojke. I kod Slavena se posljednji žitni snop nazivao „majkom“. Od njega bi radili vijenac, stavili bi ga na glavu djevojke (Frazer 2002: 259). U Hrvatskom zagorju bi se spleo žetveni vijenac od posljednjeg žitnog klasja na njivi (Žganec 1971:

288). U selu Tomašinci kraj Đakova žetelice bi ostavile manji dio nepokošena žita i u njemu su tražili trojstvo i jedinstvo. Tri klasa ponikla iz jednog zrna zvali su trojstvo. Svezali bi poseban snop s tri uzice, od najljepših klasova savili bi vijenac (Marković 1977: 100).

Pohod gospodaru, objed i ples

Kada je „kosa“ gotova, postatica je nosi sakrivenu, u pratnji ostalih žetelica i donosi je pred gospodara,¹⁵ otkriva je pjevajući sljedeće stihove:

„Litos nam se rodila šenica,
A dolita vino i rakija
U našega dobra gospodara,
U našega Ivana Vilića (odnosno ime domaćina),
Gospojici mili sin malahni
Sad vam evo bila golubica,
Ka vam se je u poju rodila
I na vedrim nebu odgojila
Podajte joj čašu cila vina
Jerbo vam je trudna i umorna“.¹⁶

U stihovima naziv golubica označava upravo kosu, antropomorfnu figuru od klasja. Za nju se namjerno koristi pojam „rodila“, „odgojila“, „trudna“ i „umorna“, koji se mogu isključivo vezati uz ljudski rod. Dakle, „kosa“ u punom smislu te riječi simbolizira ženu, žetelicu, ali i plodinu, njezinu uspješnost, i uopće život. Spomen gospodareva i gospojčinog „malahnog“ sina može se protumačiti u kontekstu budućnosti, odnosno žive paralele žitnoj lutki. Za razliku od navedenih stihova i Bogomoje, ali i brojnih drugih paralela izvan otoka koji izričito navode gospodara, prema blatskom etnografskom upitniku, lutka od klasja se uz obredno pjevanje

15 HAZU – Arhiv Odsjeka za etnologiju. Rukopisni arhiv Odbora za narodni život i običaje. Rukopis Marka Šeparovića Bogomoje „Hrvatski narodni običaji u Veljoj Luci“, III. dio (1934.-1936.), SZ 214, str. 25; HAZU - Arhiv Odsjeka za etnologiju. Rukopisna kolekcija usmenih pjesama. Rukopis Ivana Žuvele „Narodne pjesme junačke i žetelačke“, MH 65, 1892., str. 17-18.

16 Isto, str. 20.

poklanja domaćici.¹⁷

Domaćin na tu pjesmu i poziv polijeva „kosu“ s vinom,¹⁸ što bi se moglo protumačiti kao čin zahvale, žrtve, odnosno oplođivanja. U pojedinim predjelima Holsteina posljednji snop odjeven u ženskoj odjeći zalili bi vodom, što se tumači kao čini za kišu (Frazer 2002: 259).

Postavlja se pitanje zašto postatica lutku nosi skrivenu? Od čijeg li je pogleda mora sakriti, da li ona treba biti iznenađenje? Taj detalj ukazuje na obrednu, ritualnu pozadinu običaja koja u ovom trenutku istraživanja jednostavno nije dovoljno jasna.

Kada je „kosa“ gotova, postatica je nosi sakrivenu, u pratnji žetelica i donosi je pred gospodara, otkriva je pjevajući stihove. Domaćin na tu pjesmu polijeva „kosu“ s vinom i pogosti žetelice i žeteoce, nakon čega uslijedi ples.

Prema Žuveli, nakon što se dobro pogosti žetelice i žeteoce, uslijedi zajedničko „kolo“.¹⁹ Bogomoja ipak precizira kako čašćenje bude tek sutradan, u nedjelju na sabatinu, koja i znači zajednički svečani objed.²⁰ Sabatina je inače uopćeno svršetak nekog posla, zadnji dan posla (Žuvela Doda 2011: 85), odnosno svečano obilježavanje završetka (najčešće se misli na berbu grožđa) (Milat Panža 2015: 377). Prema

Baničeviću, riječ je preko latinskog i talijanskog došla od hebrejske riječi „šabbath“, u značenju sedmičnog počinka u čast Gospodu (Baničević 2000: 171). Jedna luška žetelica prisjetila se jedino tog običaja čašćenja po svršetku žetve na imanju obitelji Petković Kovač u Poplatu (Kazivanje M.M., 2019.).

Zanimljivo bi bilo u ovom trenutku povući paralelu s bogatim žetvenim običajima u Vojvodini. Na bunjevačkom završnom običaju zvanom „dužijanča“, pletu se vijenci i priređuje objed. Vijenac bi se stavio oko „bandaševa“ šešira, a kruna od pšeničnog klasja nosila domaćinu na salaš. Domaćica blagoslovljenom vodom škropi vijenac. Kada im se preda vijenac / kruna, žeteoce se počasti svečanim objedom (Sekulić 1986: 370).

Za razliku od Žuvela koji spominje kolo, Bogomoja navodi uobičajene „tance“ koji slijede po objedu.²¹ Na ovom je mjestu potrebno spomenuti navodno najstariji luški ples „traškun“, koji se nekoć plesao za vrijeme žetve i vršidbe na *gumnima*. Gumna su u najstarije vrijeme, kao popločani i zaokruženi prostor, bila najpodesnija za ples. Sam traškun se plesao oko „ščežera“, odnosno središnjeg stupa gumna. Poslije uvodne šetnje, koja je vjerojatno bila ispunjena pjevanjem neke od žetelačkih pjesama, slijedi izvođenje figura. Četiri para, svaki iz svojeg kuta, u trokoraku predvode ostale parove u ispisivanju osmica. Što je više parova, to je bolje te u skladnoj izvedbi parovi prepliću jedni drugima putanje, ne sudarajući se.²² Nije jasno da li Žuvela i Bogomoja misle upravo na traškun; da li spomen „kola“ priziva najstariju plesnu tradiciju ili je to tek uopćen naziv za ples.²³ Bogomoja pri opisu plesa dodaje kako najprije postatica zapleše „s mladićem

17 Arhiv Viteškog udruženja Kumpanjija – Blato. Spisi po tekućem broju – upitnik Etnografskog muzeja u Zagrebu (upitnik ispunili P.S. Sardelić Bijok i dr. Franko Cetinić Tale), br. 14)XI – 1937., str. 3.

18 HAZU - Arhiv Odsjeka za etnologiju. Rukopisna kolekcija usmenih pjesama. Rukopis Ivana Žuvela „Narodne pjesme junačke i žetelačke“, MH 65, 1892., str. 18.

19 Isto.

20 HAZU – Arhiv Odsjeka za etnologiju. Rukopisni arhiv Odbora za narodni život i običaje. Rukopis Marka Šeparovića Bogomoje „Hrvatski narodni običaji u Veljoj Luci“, III. dio (1934.-1936.), SZ 214, str. 25.

21 Isto.

22 Melodija mu podsjeća na tanac, a specifičnost je držanje ruka plesnog para pozadi. Traškun se danas zbog svoje jednoličnosti rijetko izvodi (Kazivanje Ž.M., 2019.). Isti ples u obliku broja osam izvodio se i na susjednom Hvaru pod nazivima traškun, kana, tarabiskuća i lumeroto (Ivančan 1981: 190).

23 U starim luškim plesovima, a čini se i šire, zatvoreni krug je rijedak plesni element. No, ne možemo sa sigurnošću ustvrditi kako se kolo, osnovni plesni oblik, nije nekoć izvodilo. Pogotovo stoga što ga sam kružni oblik gumna priziva (na Krku se tako izvodi kolo pjevača „tanec u gumno“, Zebec 2005: 142-144), ali i što žetelački običaji sa svojim vrlo starim napjevima otkrivaju drevne horizonte.

kosom u ruci... a za njom druge žetalice redom".²⁴ Nije jasno ni da li žetalice plešu s „kosom“, koja im simbolizira mladića, ili i s mladićem i kosom? I u Francuskoj bi se navečer održao ples, a žitna lutka zvana „Cerera“ stajala bi nasred podija. Žetelac koji je najbrže žeo plesao bi oko lutke s najljepšom djevojkom (Frazer 2002: 260). I kod Frazera se spominje običaj u češkim krajevima da najstariji žetelac mora plesati najprije s lutkom, a potom s gazdinom ženom (Frazer 2002: 262).

Pletenje - „kosa“ kao pletenica

Za razliku od Bogomoje koji tvrdi kako se s „kosom“ pleše u ruci, Gjivoje zapisuje kako bi „kosu“ najljepša plesačica nosila na glavi (Gjivoje 1969: 238). Čini se da je upravo tim navodom i htio dati objašnjenje naziva te figure. Dakako, postavlja se pitanje zašto je lutka nazvana baš „kosa“. Da li je naziv povezan isključivo uz antropomorfnu oblik lutke, tj. dio tijela - vlasi, ili možda vuče na naziv istoimene alatke za košnju. Kad je riječ o ovom potonjem, nije naodmet napomenuti kako se taj naziv izvodi od oblika „kes“, a što znači „rezati“ (Gluhak 1993: 336). Ipak, čini se da ovo objašnjenje, koje bi nas moglo možda dovesti i do simbolike dekapitacije, ne vodi na pravi put. Naposljetku, kosa se kao alatka nije tada koristila u žetvi, već isključivo srp.²⁵ Stoga bi trebalo obratiti pozornost na drugo značenje izvedenice „kes“ - češljanje (Gluhak 1993: 335), i bliskost ruskom izrazu „koca“ koji označava pletenicu, spletnu kosu (Matasović 2016: 484). Dakle, kao što se može uočiti pri gornjem opisu običaja, naglasak je stavljen na

Za razliku od „vlasi“, kojima se u postojećim otočnim dijalektima označava kosa, izraz „kosa“ označava upravo pletenicu.

oblik, tj. ukrašavanje glave, ali i radnju - pletenje. Za razliku od „vlasi“, kojima se u postojećim otočnim dijalektima označava uopće kosa, izraz „kosa“ označava upravo pletenicu (Milat Panža 2015: 210).

A što znamo o pletenici koju zatičemo ne samo u izradi žitne lutke, već i u iscrtavanju plesnih linija *traškuna*? Kroz povijest su ih nosile žene kod Kelta i uopće žene u srednjovjekovlju do 14. st. (Chevalier&Gheerbrant 2007: 307; Ladan 2000: 626). Po pletenicama su se razlikovale udane od neudanih žena, no i djevojke su nosile pletenice. Tako je u staroj Rusiji jedna pletenica znak djevice (Ladan 2000: 623, 625). Kao simbol, one su potvrda i sredstvo životne snage, moguća veza svijeta živih i svijeta mrtvih, simbol međuovisnosti bića, ali i sunca (kod Maya). Kao ornament, ona odražava teoriju vječnog vraćanja na početak (Chevalier&Gheerbrant 2007: 557). Svi navedeni simboli itekako se mogu dovesti u vezu s opisanim žetelačkim običajem na Korčuli.

Žrtvovanje

Za Velu Luku i Blato nisu sačuvani podaci da li se i kako čuva žitna lutka poslije plesa. Sudeći prema drugim europskim paralelama, vjerojatno se čuvala. U štajerskom okrugu Bruck Žitna majka u ambaru tjera miševе. I kod Slavena bi se čuvala do proljeća (Frazer 2002: 259). U Hrvatskom zagorju vijenac bi domaćin stavio iznad kućnih vrata gdje bi ostao do iduće žetve (Žganec 1971: 288). U slavonskim Tomašincima nakon što se vijenac preda kućnom starješini, visi na njegovom zidu do iduće sjetve (Marković 1977: 100). Možemo pretpostaviti i da se na Korčuli lutka čuvala kako bi njena zrna postala dio nove sjetve u jesen. Povezivanje zrnja iz posljednjeg snopa klasja sa sjemenom za sljedeću sjetvu trebalo je zajamčiti kontinuitet stare i nove žetve (Schneeweis 2005: 227).

Marković za običaj oko posljednjeg žitnog snopa u selu Tomašinci navodi da je riječ o obredu zahvale zadnjeg dana žetve (Marković 1977: 100). Nesumnjivo, to isto možemo zaključiti i za slične običaje na zapadnom dijelu otoka Korčule. Odnosno, možemo ustvrditi kako je taj obred zahvale u službi osiguravanja plodnosti i uopće života te da podrazumijeva žrtvu. Čini se i da se, a na tragu Frazera, u pojedinim segmentima tih

24 HAZU – Arhiv Odsjeka za etnologiju. Rukopisni arhiv Odbora za narodni život i običaje. Rukopis Marka Šeparovića Bogomoje „Hrvatski narodni običaji u Veljoj Luci“, III. dio (1934.-1936.), SZ 214, str. 25.

25 I drugdje, npr. u okolici Đakova, kosa (s muškarcima) se počinje koristiti tek s početkom 20. st. (Marković 1977: 100).

Foto: Dino Četinić

U stihovima luških žetelica „Litos nam se rodila šenica“, a koji spominju „Tudorovu sele“ i njezinu tragičnu sudbinu, dade se iščitati dimenzija zamjenske obredne žrtve.

običaja može nazrijeti i simbolika zamjenske žrtve za izvornu ljudsku. Janićijević upravo u ritualima posljednjeg žitnog snopa vidi antropomorfnog žitnog demona, odnosno jasnu žetvenu žrtvu paganskog božanstva plodnosti, objašnjavajući to činjenicom što su još Rusi posvećivali žitnu „Božju bradu“ sv. Iliji, Perunovom sljedniku (Janićijević 1986: 210). U starogrčkim svetkovinama Dipolijama, kojima se obilježava završetak žetve, uopće kraj (ratarskog) dijela godine, žrtvuje se vol (kao u našoj Kumpaniji!). Sve su to zamjenske žrtve, ili kako bi Burkart zaključio da iz svega izviru agresivni dekapitacijski i kastracijski rituali lovačke zajednice, uljuđeni u novom poljodjelskom kontekstu (Burkart 2007: 161-164).

U stihovima luških žetelica „Litos nam se rodila šenica“, a koji spominju „Tudorovu sele“ i njezinu tragičnu sudbinu, dade se iščitati ta dimenzija zamjenske obredne žrtve. Naime, ta je žetelica devet dana žela u polju te je za žetve upoznala pastira („neznani delija“, „čoban od ovaca“) koji joj je „zalivao bosilje“ s mlijekom od njegovih ovaca. Iako nije dokraja jasan prijelaz od žetvene romanse k zapletu u Tudorovoj²⁶ kući, izvjesno je da na vijest o ljubavnom paru i njihovom plodu, žeteličin brat Tudor hita u goru i odsijeca glavu svojem nećaku „i nosi je sestri za jabuku“. Nakon što njegova sestra prepoznaje glavu od svojeg djeteta, proklinje ubojicu i izdahne.²⁷

Čini se da se iza ove priče može očitati preneseno značenje brojnih simbola (npr. bijeli dvori, glava – jabuka), arhetipski sukob poljodjelskog/ratarskog i stočarskog svijeta, pretakanje (i uljuđivanje) lovačkih obrazaca, kao i

²⁶ Dakako, postavlja se i pitanje da li je slučajan izbor imena Tudor i da li postoji ikakva veza s toponimom Tudorovica. No, vjerojatno to nije slučaj.

²⁷ HAZU - Arhiv Odsjeka za etnologiju. Rukopisna kolekcija usmenih pjesama. Rukopis Ivana Žuvele „Narodne pjesme junačke i žetelačke“, MH 65, 1892., str. 17-18.

da je dekapitiranje djeteta simbol žrtve. Zanimljivo, Eleuzinske misterije obuhvaćaju i žrtvu djeteta (Burkert 2007: 305-306). Neslučajno se čini spominjanje žrtve u trenutku dok se žanje posljednji žitni snop i od njega radi lutka. Da li možda lutka predstavlja dijete, posječeno u Tudorovom bijesu, žrtvu ili izraz plodnosti. No, kod drugih „žetvenih“ paralela, dob lutke trebala bi odgovarati dobi žetelice koja je nosi (Frazer 2002: 266), kao što je i u Eleuzinskim misterijama središnja tema žrtvovanje djevice (Burkert 2007: 286), pa se čini da prethodan zaključak nije održiv. Već se prije navelo kako se prema stihovima pri dolasku gospodaru, lutka spominje u ženskom rodu. Isto tako, sudeći po ukrašavanju i kićenju lutke, tj. pletenice, izvjesnije je kako „kosa“ simbolizira žetelicu, djevojku. Djevicu koja je nekoć u drevnim vremenima bila žrtvovana, a sada je tek uobličena u nadomještajuće spleteno klasje. No, nije to bilo kakvo klasje, to je kosa. A kosa je sjedište duše (Chevalier&Gheerbrant 2007: 307), dok je njeno odsijecanje i žrtvovanje mistički čin koji se može tumačiti kao potčinjavanje (Ladan 2000: 624; Chevalier&Gheerbrant 2007: 557).

Za razliku od drugih uvriježenih „zimskih“ tumačenja, teorija Martina Nilssona vrijeme boravka Demetrine Kore u podzemlju, smješta u ljetne mjesece, po žetvi, kada u mediteranskom svijetu zamire priroda, i tumači ga kao pohranu žita u podzemnim spremnicima. Povratak Kore iz podzemlja u jesen proslavlja se u Eleuzinskim misterijama (Burkert 2007: 284). Čini se da i „kosa“ na Korčuli u mnogočemu simbolizira to žensko božanstvo, koje je u ljetnoj žetvi žrtvovano da bi u jesen ponovno „oživilo“ kao prokljalo žitno sjeme. Na Korčuli je upravo studeni mjesec sjetve, a zar onda svjetski običaji s pšeničnim kolačem lumblijom nisu upravo ta proslava početka nove (ratarske) godine?

Zaključna razmatranja

Današnji najstariji kazivači/kazivačice, koji su sudjelovali u žetvama od 1930-ih ne spominju se ničeg specifičnog. Tako recimo kazivačica rođena 1926., koja se dobro sjeća žetvi u kojima je i sama sudjelovala 1930-ih, ne pamti niti termin „postatica“ niti da se pravila „kosa“ (Kazivanje M.M., 2019.). Kazivačica rođena 1932. se tek prisjeća da bi oni kao djeca radili od slame lutke, odnosno da bi od pšenice

sv. Jele na polju otrgnuli klasje, a od ostavljenih strukova bi napravili strašilo za ptice (Kazivanje I.O., 2019.). Možda bi mogli pretpostaviti da se običaj vezivao prije svega uz veća gospodarstva, odnosno pojedine obitelji koje su dobivale dosta pšenice kako i sugerira M. Gjivoje u svojem tekstu (Gjivoje 1968: 238). No, za daljnje analize jednostavno nemamo dovoljno podataka.

Čini se da i „kosa“ na Korčuli u mnogočemu simbolizira žensko božanstvo, koje je u ljetnoj žetvi žrtvovano da bi u jesen ponovno „oživilo“ kao prokljalo žitno sjeme. Na Korčuli je studeni mjesec sjetve, a zar onda svjetski običaji s pšeničnim kolačem lumblijom nisu upravo ta proslava početka nove (ratarske) godine?

Sve u svemu, nezanemariva količina žita na zapadnom dijelu otoka Korčule, opseg poslova oko sjetve i žetve, ali i temeljno/dragocjeno značenje ove namirnice u prehrani i uopće životu, moralo je vezati uz sebe običajne pojavnosti kod naših predaka. Koliko su one bile prisutne u njihovoj svakodnevicu, svjedoči i podatak kako je prva ženska klapa u Blatu (i uopće u Dalmaciji, Ganza 2017: 69) 1966. nazvana „Žetalice“, upravo zbog važnosti žetvene tradicije i običaja u tom mjestu (Belamarić 1982: 362).²⁸

Uspoređujući običajnu kartu vezanu uz žito i onu vezanu uz vinovu lozu, čini se da je prva znatno bogatija i složenija. Teško je odgovoriti na pitanje zašto vinogradarstvo koje je kroz povijest bila važnija otočna gospodarska kultura, ne odskače i u običajima kao na Pelješcu. Za ovaj poluotok N.Z.

²⁸ Uopće, ideja nastanka i djelovanja ove pjevačke skupine bila je njegovanje i izvođenje starih izvornih napjeva, pa i borba protiv pomodarstva. No, s vremenom su i same „Žetalice“ dijelom odstupile od izvornog plana i poprimile „uticaj sa strane“ (HAZU – Arhiv Odsjeka za etnologiju. Rukopisni arhiv Odbora za narodni život i običaje. Rukopis Ante Bačića Grlice „Iz Blata za Blato“, NZ 131. str. 2.). Rad klape „Žetalice“ zamro je 1980-tih (Oreb 1988: 10).

Bjelovučić ne bilježi nikakve običaje vezane uz žito i žetvu, a navodi ih uz proizvodnju vina.²⁹ Vjerojatno odgovor na ovo pitanje leži u samim počecima civilizacije i poljodjelstva, ali i na prostoru izvan našeg otoka. Naime, izvjesno je da su opisani žetveni običaji na zapadnom dijelu otoka Korčule, dio šireg spektra. No, znakovita je činjenica što se upravo na tom prostoru Korčule, a u kontekstu jadranskog areala, ponajdulje očuvao kontinuitet takvih običaja. I ne samo žetvenih (što dijelom možemo vezati uz nezanemarlivu proizvodnju žita u prošlosti), već i srodnih svjetskih, prvomajskih, plesnih (kumpanije i moreška!) i drugih, pa korčulansku cjelinu (a posebno njezin zapadni dio) možemo ocijeniti prostorom i zajednicom kontinuiteta od najstarijih vremena.

Izvori

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti (Zagreb) – Arhiv Odsjeka za etnologiju

- Ante Bačić Grlica „Iz Blata za Blato“. NZ 131.

- Marko Šeparović Bogomoja „Hrvatski narodni običaji u Veloj Luci“. SZ 214, 1934.-1936.

- Franko Cetinić Tale „Što se fatiga priko godišća“. SZ 232

- Ivan Žuvela „Narodne pjesme junačke i žetelačke“. MH 65, 1892.

Opatski arhiv u Korčuli

- Pučka povijest Žrnova, rukopis, 193?

Pismohrana Viteškog udruženja Kumpanija – Blato

- Spisi po tekućem broju

Publicirani izvori

Statistički godišnjak Dalmacije 1985. Split: Zavod za društveno planiranje Zajednice općina Split, 1986.

Statistički podaci općine Korčula 1977.-1980. Dubrovnik: Zavod za statistiku općine Dubrovnik, 1980.

Kazivači

Želimir Maričić Kiže – Vela Luka (195?)

Marija Marinović Sete rođ. Miojević Babun – Vela Luka (1926.)

Ivica Oreb Mijat rođ. Žuvela – Vela Luka (1932.)

Literatura

Baničević, Božo don. *Rječnik starinskih riječi u Smokvici na Korčuli*. Žrnovo: Župni ured Žrnovo, 2000.

Belamarić, Ivo. „Značajke folklora Blata na Korčuli“. U: *Od Sydneya do San Francisca* (ur. Zvonko Šeparović), 1982., str. 361-362.

Budmani Pero. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* (20). Zagreb: JAZU, 1900.

Burkert, Walter. *Homo necans – interpretacije starogrčkih žrtvenih obreda i mitova*. Zagreb: Naklada Breza, 2007.

Chevalier, Jean & Gheerbrant, Alain. *Rječnik simbola: mitovi, snovi, običaji, geste, oblici, likovi, boje, brojevi*. Zagreb: Kulturno-informativni centar, Naklada Jesenski i Turk, 2007.

Dokoza, Serđo. *Dinamika otočnog prostora - Društvena i gospodarska povijest Korčule u razvijenom srednjem vijeku*. Split: Književni krug Split, 2009.

Domazet, Mladen. *Stari Grad na Hvaru - otočni grad na razmeđu 19 i 20. stoljeća*. Stari Grad: Muzej Staroga Grada, 2011.

Foretić, Vinko. *Otok Korčula u srednjem vijeku do g. 1420*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Zagreb 1940.

Frazer, James G. *Zlatna grana – podrijetlo religijskih obreda i običaja*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2002.

Ganza, Herci. *Festival dalmatinskih klapa Omiš 1967-2016*. Omiš: Festival dalmatinskih klapa Omiš, 2017.

Gjivoje, Marinko. *Otok Korčula*. Zagreb: Vlastita naklada, 1969.

Gluhak, Alemko. *Hrvatski etimološki rječnik*. Zagreb: August Cesarec, 1993.

29 HAZU – Arhiv Odsjeka za etnologiju. Rukopisni arhiv Odbora za narodni život i običaje. Rukopis Nikole Zvonimira Bjelovučića „Naš život i običaji na poluotoku ratu Pelješcu“, SZ 242, 1910., str. 6.

Ipšić, Irena. *Orebić u 19. stoljeću prema katastru Franje I.* (1). Zagreb-Dubrovnik: HAZU – Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2013.

Ivančan, Ivan. *Narodni plesovi Dalmacije 2.* Zagreb: Prosvjetni sabor Hrvatske, 1981.

Janićijević, Jovan. *Uznaku Moloha – antropološki ogled o žrtvovanju.* Beograd: Vajat, 1986.

Ladan, Tomislav. *Riječi – značenje, uporaba, podrijetlo.* Zagreb: ABC naklada, 2000.

Marković, Mirko. „Selo Tomašinci kraj Đakova: prilog poznavanju naseljavanja i narodne starine“. U: *Zbornik za narodni život i običaje* (47), 1977., str. 5-125.

Matasović, Ranko; Pronk, Tijmen; Ivšić, Dubravka & Brozović Rončević, Dunja. *Etimološki rječnik hrvatskoga jezika* (1). Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2016.

Milat Panža, Petar. *Rječnik govora Blata na Korčuli.* Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2015.

Oreb, Dinko. „Zamrle blatske klape“. *Slobodna Dalmacija* (Split), 18.8.1988., str. 10.

Oreb, Franko. *Otok Korčula u doba Druge austrijske uprave.* Split: Naklada Bošković, 2007.

Peričić, Šime. *Gospodarske prilike Dalmacije: od 1797. do 1848.* Split: Književni krug, 1993.

Peričić, Šime. „Razvitak gospodarstva otoka Visau prošlosti“. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* (41), 1999., str. 61-144.

Schneeweis, Edmund. *Vjeronjanja i običaji Srba i Hrvata.* Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga, 2005.

Sekulić, Ante. „Narodni život i običaji bačkih Hrvata“. U: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* (50), 1986.

Vučetić, Šime. *Libro Dubaja Marusa.* Zagreb: Zadružna štampa, 1984.

Zebec, Tvrtko. *Krčki tanci: plesno etnološka studija.* Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku; Rijeka: Adamić, 2005.

Žganec, Vilko „Uvodna muzikološka studija za zbirku narodne popijevke Hrvatskog zagorja“. U: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* (44), 1971., str. 5-236.

Žuvela Doda, Branko. *Luške riči.* Vlastita naklada. Zagreb 2011.